

"חוכמת נשים" על פי שושנה פרסיץ: אשת חינוך בעלת חזון ומחוקקת פורצת דרך

טליה דיסקין

תקציר

המאמר סוקר את דמותה של שושנה פרסיץ (1892-1969) והיבטים בעבודתה בשטח החינוך. שושנה פרסיץ לבית זלטופולסקי הייתה פעילה ברשת החינוך "תרבות", יזמית-מייסדת של הוצאת ספרי הילדים והנוער "אמנות", חברת מועצת העיר תל אביב בתקופת המנדט, חברת כנסת (מהכנסת הראשונה עד לכנסת השלישית) מטעם סיעת הציונים הכלליים, יושבת ראש ועדת החינוך של הכנסת ופעילה חברתית וציבורית. על פועלה בתחום החינוך קיבלה את פרס ישראל בחינוך לשנת תשכ"ח.

המאמר מתחקה אחר פועלה ומשרטט דיוקן של אישה ששקדה, לא בלי מאבקים, על עיצוב דמותו של החינוך בשנותיה הראשונות של המדינה בשתי זירות עיקריות: החינוך הממלכתי וההשכלה הגבוהה. כמו כן המאמר עוסק בפועלה בתקופות מוקדמות יותר של חייה בגולה ובארץ ישראל; בין השאר הוא דן במעגלים החברתיים שפרסיץ פעלה בתוכם בגולה וכללו אישים דוגמת ח"נ ביאליק, ש"י עגנון וגרשום שוקן. נוסף על כך הוא סוקר את השתייכותה לחוגים האזרחיים בתקופת היישוב ובתקופת המדינה, וזאת כחלק מפעילותה במפלגת הציונים הכלליים שהציעה חלופה רעיונית למפא"י. המאמר מבוסס על מקורות ארכיוניים ועל ריאיון עם נכדתה של פרסיץ, רחלי אידלמן. הוא משלב בין תובנות מתחום ההיסטוריה של המשפט להסברים מתחום חקר המגדר כדי לעמוד על מקומן של נשים בצמתים תרבותיים משמעותיים בתקופות פורמטיביות - במקרה הנדון, התקופה של בניין האומה.

מילות מפתח: הוצאת "אמנות", הציונים הכלליים, השכלה גבוהה, חוק חינוך ממלכתי, נשים בכנסת

מבוא

הכתיבה הפמיניסטית של העשורים האחרונים עוסקת רבות בנשיות ובקולן של נשים בתקופת היישוב ובישראל הצעירה. ספרות המחקר הראתה כי למרות ההבטחה לשוויון זכויות והרטוריקה המתקדמת כביכול, במהלך השנים נשים חוו אפליה חמורה והשתקה של קולן בשיח הציבורי (ובמידה מסוימת גם תרמו לכך בעצמן). קריאה מחודשת בטקסטים של נשים חלוצות, כאלו שמתחו ביקורת על חלוקת התפקידים המסורתית שהתנועה הציונית כפתה על נשים מכל מגזרי האוכלוסייה, מאירה באור חדש את מקומן הבעייתי של נשים בחברה בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים לקיומה של המדינה (מהמחקר ראו למשל: ברנשטיין, 2001; גבע, 2020; טריגר, 2010; יזרעאלי, 1984; שילה, 2007; Lahav, 1979; לעדויות של נשים ראו למשל: עזריהו, 1949; פקלמן, 1935).

בהקשר הזה מעניין לבחון את תרומתן של נשים אשר קולן נשמע בזמן אמת, אך ברבות השנים נשכחו מלב. פועלן של נשים בזירה הציבורית הוא חלק מההיסטוריה הישראלית; גם אם נדחק מהשיח הפופולרי הרחב, שיח שבמשך שנים ארוכות התמקד בעיקר בגברים, הרי שבהיסטוריוגרפיה הישראלית כבר הכירו במקומן החשוב של נשים. עדות לכך מספקים מחקרים שעסקו במעורבותן של נשים ביוזמות ציבוריות בזמנים שקדמו לתקופת המדינה; אולי הידועה שבהן היא המאבק על זכותן של נשים לבחור ולהיבחר למוסדות היישוב. כמו כן, מחקרים עסקו בפועלן הענף של נשים בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, לרבות בתחום החקיקה (ברוידא-בהט, 2013; כתבן ואחרים, 2010; פוגל-ביז'אוי, 1994). אף שפעמים רבות לא התחשבו בנשים ותפסו את העיסוק ב"שאלת האישה" כתו תקן לתקינות פוליטית, כמו למשל במקרים של מתן זכות בחירה לנשים בתקופת המנדט ושל חוק שיווי זכויות האישה בראשית שנות החמישים של המאה ה-20 (בעז, 2001; להב, 1993), הרי כיום ברור שלנשים לא מעטות היה תפקיד מכריע בתהליך כינון האומה. מאמר זה מתמקד באישה כזו - היא שושנה פרסיץ. פרסיץ (1892-1969, האימפריה הרוסית-ישראל) שנולדה לבית זלטופולסקי, הייתה בין היתר פעילה ברשת החינוך "תרבות" ברוסיה ובפולין, יזמית-מייסדת של הוצאת ספרי הילדים "אמנות" (מוסקבה, 1917), חברת מועצת עיריית תל אביב בתקופת המנדט, חברת כנסת בכנסות הראשונה עד השלישית, יושבת ראש ועדת החינוך והתרבות של הכנסת ופעילה חברתית וציבורית אקטיבית ופורה. במונחים של זיכרון ותודעה, דומה שפרסיץ אינה נחשבת לפרסונה זכורה במיוחד ובעלת מורשת מובחנת, והיא לא נכנסה לפנתאון של בוני הארץ. אומנם יש אזכורים שלה בתרבות המקומית: ערך באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו (תדהר, 1956) וגם בוויקיפדיה, וכן קריאה על שמה רחוב הנמצא בקריית החינוך שבצפון תל אביב. אולם אף שהייתה פעילה ציונית חשובה בתקופת היישוב ומילאה תפקידים מובילים בתחום המוניציפלי, ואחרי קום המדינה הייתה במשך כעשור חברת כנסת מובילה מטעם מפלגת הציונים הכלליים, מקומה נפקד מן הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ולעיתים קרובות גם מן השיח המשפטי-היסטורי.¹ המאמר מבקש להזכיר את פועלה של שושנה פרסיץ ותובע להקצות לה מקום ראוי בהיסטוריוגרפיה של היישוב והמדינה בתחום החינוך.² הוא מציג היבטים אחדים של עבודתה

1 פרסיץ עסקה בתחום המשפט מתוקף תפקידה, שכן כחברת מועצת העיר תל אביב ובהמשך כחברת כנסת עסקה בחקיקה. תפקיד חשוב בהיסטוריה הישראלית היה לעוסקות בתחום זה - שופטות, עורכות דין, משפטניות בשירות הציבורי ובמגזר הפרטי וחרבות כנסת (כתבן ואחרים, 2009; כתבן ואחרים, 2010).

2 הדיון בפועלה של פרסיץ עוסק בכל שנות פעילותה, ולכן הוא מקיף גם את התקופה הטרומ-מדינתית. המחקר המשפטי-היסטורי עסק לא מעט בזיקות שבין תקופת היישוב לבין תקופת המדינה (לדיונים מפורטים על אודות דפוסים של המשכיות מתקופת המנדט לתקופת המדינה ועל אודות חידושיה של המדינה במשפט ראו אצל לחובסקי, 1998). גם לטענת חוקרים מתחומי החברה והרוח, הכרות המדינה לא סימנה מפנה ממשי ביחס למוסדות הפוליטיים והחברתיים מתקופת היישוב, שכן המדינה החדשה המשיכה להתבסס על דפוסים וארגונים קודמים (גל-נור, 1985; הורוביץ וליסק, 1977). אחרים טענו כי הגדרת שנות המדינה החדשה כ"שנים הראשונות" בעייתית, שכן היא מקבעת את כוחן של קבוצות דומיננטיות באוכלוסייה (הרצוג, 2000). מכל מקום, בפעילותה של פרסיץ משתקפים היבטים סמליים של המעבר מיישוב למדינה: החל בעיסוק בפרטי, עבור בעיסוק במוניציפלי וכלה בעיסוק במדינת.

ומתאר אותה כאישה אשר חיה בין כמה עולמות: עולם ההוצאה לאור ועולם החינוך מזה, והעולם המשפטי-פוליטי מזה. בעולמות המו"לות והחינוך היא פעלה ברשת החינוך "תרבות" והובילה את הוצאת הספרים "אמנות", שהייתה חלוצה הן בתכנים שבחרה להוציא לאור בעברית והן בהדגשת ממד הנראות. בעולם המשפטי-פוליטי היא הייתה פעילה בתחום החינוך בכהונתה כחברת מועצת העיר תל אביב, ולאחר הקמת המדינה - בכנסת כמחוקקת. פרסיץ פעלה בתקופה סוערת שנודעה בה משמעות גדולה לקביעת עקרונות יסוד בתחום החינוך, עקרונות אשר השפעתם ניכרת עד ימינו. בתקופת היישוב התמקדה פרסיץ בייסוד מוסדות חינוך, בתמיכה בגנים ובבתי ספר, בשיפור תנאי החינוך, בטיפול בילדים שאינם פוקדים את מוסדות החינוך ובמניעת העבריינות; ואילו בתקופת המדינה היא התמקדה בלימוד חובה כלל-ארצי לילדים (הניתן חנים להורים), בחינוך הממלכתי ובקביעת הקריטריונים להרכב המועצה להשכלה גבוהה - נושאים שהתעוררו על רקע השאיפה לכונן משטר החותר למודרנה מזה, והעלייה הגדולה לארץ, על הצורך להילחם בעוניי ובבערות ששררו בהתאם לתפיסה שרווחה אז בקרב שדרות רחבות בציבור, מזה. שאיפתה הייתה לקדם את יצירתה של חברה משכילה ולאחד בה את השורות. העיסוק בנושאים אלה עלה בקנה אחד עם תפיסת עולמה של פרסיץ באשר לממשקים שבין חינוך, משפט וציונות, והשתלב גם בתפיסה המגדרית שבה החזיקה.

שושנה פרסיץ, 1951 (שם הצלם אינו ידוע)

מבחינה מתודולוגית, המאמר מבוסס בראש ובראשונה על חומרים ראשוניים: מקורות ארכיוניים, עיתונות מתקופתה של פרסיץ וריאיון עם נכדתה רחלי אידלמן, השופך אור על דמותה מנקודת מבטה של הנכדה.³ למרות ההטיות האפשריות הגלומות בשימוש בריאיון עם בת משפחה אוהדת,

3 מטרת השימוש בריאיון עומק פתוח, שאינו מובנה ופורמלי אלא דומה יותר לשיחה, הייתה לקבל מידע אובייקטיבי על פרסיץ. מובן שבריאיון כזה, המתנהל כשיחה פתוחה וידידותית, מובעות תפיסות סובייקטיביות. הדבר נעשה מתוך מודעות מחקרית, ותוכן הריאיון הוצלב עם מקורות מידע אחרים (על הריאיון ככלי מחקר ראו אצל שקדי, 2003, עמ' 69-88; לסקירה שכתבה אידלמן על פרסיץ ראו גם אצל Edelman, 2006).

הרי יש בו כדי לגלות היבטים עלומים. בדומה להתבססות של מחקרים על אוטוביוגרפיות, נראה כי בריאיון כזה החשיבות שבהצלחת פרטים היסטוריים עולה על החסרונות המתודולוגיים, ומכל מקום, המאמר נתמך במקורות נוספים כדי להציג תמונה מאוזנת. נוסף על כך, המאמר מתבסס על מקורות משניים שנכתבו על פרסיץ ועל תקופתה.

חלק ראשון: משכילה בטרם מדינה - אם כל ההתחלות

שושנה זלטופולסקי נולדה בעיר הפלך קייב שבאימפריה הרוסית בשנת 1892. משפחתה האמידה הייתה דתית-מסורתית, אך בד בבד עם שימור ערכי היהדות דגלה ברכישת השכלה כללית רחבה. משפחת אימה, חוה פייגה לבית מירקין, עסקה במסחר; גם אביה, הלל זלטופולסקי, היה סוחר. האב גם היה פעיל ציוני דומיננטי ונדבן אשר שילב בין חזון להון: הוא היה מראשוני "חובבי ציון" וממנהיגי הציונות ברוסיה, ממייסדי קרן היסוד, פעיל בולט בוועד הפועל הציוני, ציר בקונגרסים הציוניים הראשונים וממקדמי הפצת השפה העברית והשגרתה בקרב היהודים (כחלק מפעילותו ב"אגודת חובבי שפת עבר", אגודה שהוקמה בפטרבורג בראשית המאה ה-20 ועסקה בהפצת השפה העברית ובטיפוח הספרות העברית). האב תמך במוסדות תרבות בארץ ישראל, כמו למשל תיאטרון הבימה ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (כיום הספרייה הלאומית). לביוגרפיה של פרסיץ היו אפוא נתוני פתיחה מבטיחים.

נכדתה של פרסיץ, רחלי אידלמן, מתארת כי משחר ימיה הייתה פרסיץ אדם קוסמופוליטי: היא חונכה לפתיחות ונד בבד נחשפה למציאות מורכבת מבחינת מצבם של היהודים ברוסיה, שכיוונה אותה לעסוק במטרות נעלות.⁴ מגיל צעיר החינוך שהוענק לה בבית הוריה היה חינוך ציוני מובהק ודגל במעש. פרסיץ הייתה קרובה לאביה והצטרפה אליו בפעילותו הציונית. הדבר אפשר לה להיחשף לפעילויות חובקות ערים ומדינות וחוצות יבשות, שנדרשו במאבקה של הציונות לעתיד טוב יותר ליהודים. מבחינה אישית, סיפרה אידלמן, כבר בילדותה התאפיינה פרסיץ באופי סוער: היא סטרה לתלמידה רוסייה, בת אצילים, שכנתה אותה "ז'ידובקה" ("יהודונת" ברוסית). בשל כך סולקה מהגימנסיה, ולא התאפשר לה ללמוד בגימנסיות אחרות ברוסיה. פרסיץ נשלחה ללימודים בפרנקפורט, ואת השכלתה הבית-ספרית הכללית השלימה בקייב (שם למדה ספרות, היסטוריה, חינוך ופילולוגיה). שמו של אביה ושמה שלה נקשרו בשמותיהם של גדולי הדור: כך למשל היה ביאליק בן בית בבית הוריה, ואביה סייע למניה שוחט לעבור את הגבול בעת בריחתה משלטונות הצאר, לאחר שהואשמה בהריגת מלשין (שבא, 1963). עם מותה של פרסיץ כתב שמואל אייזנשטדט (1969) דברים חמים לזכרה. בטקסט הטעים כי באישיותה התמזגו אופייה האישי המיוחד וההשכלה העברית הכללית, ונקב בשמות של אישים חשובים רבים שהיו קשורים אליה (אייזנשטדט עצמו היה איש רב-פעלים: משפטן והיסטוריון של המשפט, ממייסדיו של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה

4 מתוך ריאיון עם רחלי אידלמן שנערך ב-9 ביולי 2020.

בתל אביב ומראשי אגודת חובבי שפת עבר [כפי שצוין לעיל, גם הלל זלטופולסקי היה פעיל באגודה זו].

בראשית העשור השני של המאה ה-20, בטרם מלאו לשושנה עשרים שנה, היא נישאה ליוסף יצחק פרסיץ ממוסקבה - גם הוא בן טובים ממשפחת תעשיינים ציונית דתית. הזוג התעתד לעלות לארץ ישראל ואף ביקר בה, אך נשאר עדיין באירופה. בשנת 1917 התכנסה במוסקבה ועידה של אגודת חובבי שפת עבר. בוועידה זו סוכם להקים ברוסיה רשת חינוך לילדים יהודים אשר תהיה ציונית וחילונית אך לא אנטי-דתית. נקבע שפעילות הרשת ברוסיה תתבסס על החדרים המתוקנים שהנהיגו חובבי ציון כבר בשלהי המאה ה-19. משפחתה המסורתית של פרסיץ התגייסה למפעל זה, וזאת אף שרשת "תרבות" זוהתה עם סטייה מהקו הדתי אשר אפיין רבים מיהודי הגולה. דומה כי פעילותה של רשת החינוך הזו אפשרה למזג בין רוחה הציונית של המשפחה לבין רצונה לבטא את יהדותה במסגרת יהודית מתקדמת. כפי שהסביר עידו בסוק, הרשת צמחה מיוזמות מקומיות והתגבשה לאורך תקופה שבה נע אופייה מסידור שהזכיר "חדר מתוקן" ועד לאימוץ כללי חינוך מודרניים. תרומתה הגדולה לילדים שלמדו בה הייתה בתחושה שנסכה בהם, שהם חיים במעין אי ציוני-עברי, כעין "מולדת קטנה". תחושה זו אפשרה להם להתגאות במורשתם העברית העתיקה-חדשה בלי לוותר על המודרנה, והייתה לכך השפעה לא מבוטלת על זהותם (בסוק, 2015, עמ' 164-178; וראו גם אצל בר-אל, 2003). בתוך כמה שנים הרשת כללה מוסדות חינוך רבים: גני ילדים, בתי ספר, מוסדות להכשרת מורים וגננות וכן הלאה. לפי אייזנשטדט בהספדו האמור, ביוזמתה של שושנה פרסיץ נוסדו במוסקבה ובערי שדה ברוסיה מוסדות חינוך עבריים של "תרבות": הוקמו גני ילדים; נוסדו בתי מדרש לגננות בניהולם של יצחק אלטרמן (אביו של נתן אלטרמן), יחיאל היילפרין ואחרים; הוקמו בתי ספר, לרבות בית ספר עממי עברי מודרני בניהולם של שניאור זלמן פוגצ'וב וחיים דובניקוב; נוסדה ישיבה ליד מוסקבה בניהולו של הרב ישראל בורשטיין; והוקמו בתי מדרש למורים, כמו למשל בית מדרש עברי למורים באודסה בניהולו של הרב ד"ר יוסף מוהליבר. במובן זה פועלה של פרסיץ ביטא את ההיסטוריה הארוכה של הציונות וטווה חוט אשר קישר בין החיים בגולה לבין חיי היישוב בארץ ישראל, שאליה עלתה כעבור זמן לא רב.

הצורך בבית דפוס לרשת "תרבות", כמו גם הזדמנות שנקרתה בדרכם, הובילו את בני הזוג פרסיץ (יחד עם אחיה של שושנה, משה) לרכוש את "אמנות הדפוס" - בית דפוס אשר סבל מגירעון כספי כבד. בשנת 1917 נוסדה במוסקבה "אמנות", הוצאת ספרים שנקנתה בכספי קרן אשר ייסדה המשפחה. תחילה הועשר בית הדפוס במלאי של אותיות עבריות, לאחר מכן גויס מנהל יהודי מומחה, ונשכרו סופרים ומחנכים עבריים לכתוב עבור ההוצאה. כמו כן צורפו לכוח עורכים כשרוניים: אריה ליב סמיאטיצקי, שהיה לעורך הראשי בהוצאה; חיים נחמן ביאליק, עורך הספרות המתורגמת; משה בן אליעזר, שהיה עורך עיתון הילדים **שתילים**; ומשה גליקסון, לימים העורך הראשון של העיתון **הארץ** (בן אריה, 2011, עמ' 328-329; גורדון, 2005, עמ' 89-90). לימים סיפרה פרסיץ שהעיסוק בספרות היה בבחינת טבע שני עבודה: היא גדלה באקלים ספרותי, ובספרים נהגו בביתה כבתשמישי קדושה. סופרים היו בני בית בביתה, והיא ראתה אותם בסבלם ובבדידותם - לא תמיד היה להם קהל קוראים דובר עברית. לדבריה,

היה בי עלבון צורב: הנה, אנחנו עם-הספר, ואף-על-פי-כן אין כמעט לרבבות הילדים היהודים ברוסייה [כך במקור, ט"ד] ספר משלהם. לא היה להם על מה להתחנך, ופחדתי - אם הילדים לא יקבלו בילדותם ספרים בעברית הם יאבדו לעולם לעברית. ואני רצייתי גם שלא יתביישו בספריהם לעומת ספרי הילדים האחרים. ואמרתי - אוציא להם אותם בצורה יפה. (שבא, 1963)⁵

דבריה אלה בולטת תחושת הצורך שבער אז בפרסיץ לייצר קהל קוראים לסופרים וכן לפתח את רגשותיהם של יהודים בני הדור הצעיר; כדי שיהיו ילדים יהודים דוברי עברית, יש לספק להם ספרים בעברית, חשבה. כפי שכתבה אילה גורדון (2005), פרסיץ קבעה אילו ספרים יראו אור בהוצאתה; בחירותיה התבססו על טעמה שנרכש באירופה, טעם אשר כיוון ל"טוב" ול"יפה" כדי ש"ילדינו לא יתביישו בספריהם". אין פלא אפוא שבין הספרים הראשונים שפרסמה ההוצאה לאור בעברית היו כמה מן הספרים המובחרים שהתפרסמו ברוסיה ובמקומות אחרים באירופה זמן לא רב לפני מלחמת העולם הראשונה, וכן ספרות קלסית שכללה את ספריהם של ויקטור הוגו, צ'ארלס דיקנס, ז'ול ורן ואחרים. גורדון ציינה כי בחירת השם "אמנות" עבור הוצאת הספרים ביטאה השקפת עולם שלמה, השקפה שבבסיסה השאיפה לפרסם ספרות בעלת ערך ספרותי ומעלות אסתטיות-חזותיות לעילא. גם במובן הזה הייתה ההוצאה חלוצה מהפכנית בשדה ספרות הילדים העברית (ראו גם אצל נייגר, 2017).

בספר **אשה ואם בישראל** שכתבה המחנכת והסופרת יהודית הירי על נשים יהודיות משפיעות מתקופת התנ"ך ועד לימיה (שנת 1959), היא הציגה את פרסיץ כאחת משתי המוציאות לאור החשובות של זמנה (לצד ברכה פלאי, מייסדת הוצאת הספרים "מסדה") וכאישה אשר מסירותה למלאכתה לא ידעה גבול: "ההוצאה הייתה לשובנה פרסיץ ילד שעשויעיה, בה שיקעה אהבתה ללשון ולספרות העברית" (הררי, 1959, עמ' 448).⁶ ההוצאה ידעה תלאות רבות. בטרם הודפס בה ספר אחד, פרצה המהפכה הבולשביקית: השלטונות החרימו את בית הדפוס, ובני המשפחה נאלצו לעזוב את מוסקבה ועברו לאודסה. בהמשך האב העביר את עסקיו לפריז, ושובנה פרסיץ למדה ספרות בסורבון. אחר כך בני המשפחה נדדו לפרנקפורט, ובית הדפוס של ההוצאה עבר לבאד הומבורג הסמוכה. בגרמניה התחדשה פעילותה של ההוצאה והורחבה. לפי זיכרונותיהם של בני המשפחה ובאי הבית, בתקופה זו בית המשפחה היה לסלון ספרותי ותרבותי שוקק אשר אירח את ביאליק, סמיאטיצקי, ש. בן-ציון (אביו של נחום גוטמן), עגנון, משה בן אליעזר ואחרים (עגנון, 2000; ללא ציון שם המחבר, 1952).⁷ בסלון הספרותי שטיפחה פרסיץ (לימים הוא חודש בארץ ישראל), היא ניסתה למזג בין עסקים להנאה ולקדם מטרות ציבוריות. מכתבה

5 ראו גם אצל אופק, 1985, עמ' 517-518; ואצל קלוזנר, 1942.

6 על שובנה פרסיץ נכתב בספר זה בשני פרקים: בפרק העוסק בפעילותה בכנסת שכותרתו "האשה בכנסת ומלחמתה על זכויותיה" (עמ' 398-400), ובפרק העוסק בפעילותה כמוציאה לאור שכותרתו "מו"ל נשים בארץ" (עמ' 447-448).

7 המקור האחרון הוא כתבה שכותרתה "השי הגדול לילדי ישראל" אשר התפרסמה (ללא ציון שם הכותב) בעיתון הילדים **הארץ שלנו** (בבעלותו של גרשום שוקן, חתנה של פרסיץ ואביה של רחלי אידלמן). הכתבה פורסמה ב-10 בדצמבר 1952, בעת הדיונים בכנסת על חוק חינוך ממלכתי.

אשר פורסמה בעיתון הארץ בשנת 1932 ותיארה קבלת אורחים לסופרים ולעסקנים, עולה להיטותה לקדם את התרבות העברית:

לאחר סיום סדר הברכות פתחה גב' פרסיץ בתוכחה נמרצת כלפי פרופיסור ברודצקי, חבר האכסיקוטיבה [זליג ברודצקי, 1888-1954, היה אז המנהל המדיני של משרד ההנהלה הציונית בלונדון, ולימים מונה לנשיא האוניברסיטה העברית בירושלים], על התעלמותה של זו מענייני התרבות העברית. כל זיקתה של ההסתדרות הציונית אל ערכי התרבות העברית נצטמצמו בתקציב לצרכי החנוך בארץ ישראל, וגם תקציב זה עלוב הוא מאד, וניתן בקושי קושיים. ושאר ערכי התרבות העברית - הספר העברי והאמנות העברית - כאילו אינם קיימים במציאות כלל כלפי ההסתדרות הציונית ואכסיקוטיבה שלה. (ללא ציון שם המחבר, הארץ, 28 במארס 1932)

שושנה פרסיץ (השלישית משמאל בשורה העליונה), התצלום מתוארך לשנים 1922-1923.
עוד בתצלום: ביאליק, אוסישקין, פיכמן, ש. בן-ציון
(מקור: הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר לילן, א-139)

באמצע שנות העשרים של המאה ה-20 עלתה פרסיץ לארץ ישראל. זמן קצר לפני הנסיעה המתוכננת נפטר במפתיע בעלה יוסף. היא הייתה אז בת 32, מטופלת בארבעה ילדים (לזוג פרסיץ נולדו שמונה ילדים, אך רק ארבעה מהם שרדו: עקיבא, ריטה, ימימה ושולמית). את מקום מגוריהם קבעה בתל אביב הקטנה, ושם הקימה בית למשפחתה. הבית נוהל בתחילה ברווחה יחסית - באותן השנים אביה של פרסיץ שלח לה סכומי כסף ממקום מושבו מעבר לים. לדברי נכדתה של פרסיץ, בבית היו רהיטי עץ כבדים "בסגנון רוסי" - לרבות שולחן ענקי נפתח שסביבו היו יכולים לשבת 56 אנשים. פרסיץ העסיקה בו עוזרת, מורה לעברית וגם מטפלת צרפתייה (שכונתה "מדמואזל"); האחרונה ליוותה את המשפחה עוד מימי שהותה בפריז ולימדה צרפתית את הילדים. בית המידות שכן בפירת הרחובות שינקין ומלצ'ט. בקומה התחתונה של הבית גם פעלה מאז שנת 1929 הוצאת "אמנות", ולימים הבניין שימש את העיתון דבר (בית דבר).

מעבר ההוצאה לארץ ישראל עורר בעיות חדשות. כיוון ש"אמנות" עסקה בהוצאה לאור של ספרים מאוירים בדפוס איכותי אשר עד אז לא היה כמותו בארץ, נדרש להקים מאפס כמעט את התשתית: צינוקוגרפיות (גלופות ששימשו להדפסה), בית דפוס וכריכיה. קושי אחר היה היקפה המצומצם של אוכלוסיית הקוראים בארץ בהשוואה לגודל קהלי הקוראים באירופה ובארצות הברית - אי-אפשר היה להוציא לאור ספרים בכמויות שיבטיחו רווח מינימלי להוצאה. אמירה ידועה המיוחסת לפרסיץ בשנות העשרים, תקופה ש"אמנות" הייתה בה בפסגת ההצלחה, היא "אני מפסידה רק 150 לא" לחודש" (גורדון, 2005, עמ' 166). לקשיים אשר צוינו לעיל נוספו אחרים. בשנת 1930 מתה אימה של פרסיץ, ובשנת 1932 נרצח אביה בפרוץ בנסיבות בלתי ברורות (בידי פועל שלו, כנראה). שושנה נאלצה לעזוב את ביתה הגדול ולגור בפנסיון ביפו (רק שנים אחר כך חזרה לתל אביב. תחילה גרה שם בדירה בדמי מפתח, ברחוב טוסקניני של היום). בתקופת מלחמת העולם השנייה שלטונות הצבא הבריטי החרימו את מחסני ההוצאה, ורוב רובו של אוצר הספרים שהיה בהם הושחת. הדבר גרם להפסקה בפעילות ההוצאה, וזו חודשה רק כעבור זמן. ברם למרות האסונות שפקדו את פרסיץ, סיפרה נכדתה, היא שמרה על "תדמית מכובדת": בשל היותה אלמנה נהגה ללבוש שחורים, ואלה הקנו לה מראה דרמטי. כלפי חוץ היא הייתה "גברת פרסיץ האמידה", אולם לפחות לתחושתה אז, היה עליה לעבוד למחייתה כאחד האדם.

כך או כך, פרסיץ זכתה להערכה רבה על פעילותה כמוציאה לאור. כך למשל לרגל אחד מימי ההולדת שלה, בשנת 1942, הסופר והעיתונאי משה בן אליעזר, שותפה לדרך של פרסיץ בהוצאת "אמנות", סקר בהרחבה בעיתון הצפה את פועלה. הוא תיאר את המעוף הגדול שאפיין את עבודתה, את חזונה ואת החשיבות הגדולה שהיא ייחסה ל"אמנות" - שם אשר ייצג עבורה מהות וייעוד. כמו כן הוא הדגיש את הטעם הטוב של פרסיץ ואת הנוי וההידור שהקנתה לכל ספר. הוא עמד על המקור למעלותיה:

את הטעם הטוב בהוצאת ספרים לבני הנעורים רכשה לה על ידי בקיאותה בספרים מעין זה בלשונות הלועזיות, אבל התשובה לנוי ולהידור של ספר - נדמה לי - באה לה מירושה מדורות של עשירים יהודים, שהיו מפזרים מהונם על נוי ועל הידור של מצוה. כמה פעמים, בזמן שהייתי רואה את שושנה פרסיץ, כיצד היא מתגאה בספר חדש של "אמנות", בדפוסו הנאה, בכריכתו המהודרה, היה עולה בדמיוני מראה הרב בעירנו בשעה ששמח שמחה גדולה על האתרוג המהודר שבמהודר, שעלה בידו לקנות. (בן אליעזר, 1942)

נוסף על פועלה המו"לי בתקופת המנדט הבריטי, הייתה פרסיץ חברת מועצת העיר תל אביב בשנים 1926-1935. היא עמדה בראש המחלקה לחינוך ותרבות ובראש המחלקה לטיפול בילד; האחרונה נוסדה בשנת 1933 (ב-1939 שונה שם המחלקה ל"המחלקה לעזרה סוציאלית"), והפעילות בה הייתה רבה במיוחד.⁸ הדמויות העיקריות שקירבו את פרסיץ לפעילות הציבורית המקומית היו ידידה הטוב פנחס רוטנברג ומאיר דיזנגוף. בארכיון של עיריית תל אביב-יפו מצויות

8 בספרה של תמי רזי (2009) מוצג ניתוח ביקורתי נרחב של הטיפול בילדים עזובים בתקופת המנדט.

התכתבויות המעידות על שיתוף הפעולה בין פרסיץ לבין אישים בולטים, יהודים ובריטים: ראש השירות לעבודה סוציאלית בהנהלת הוועד הלאומי, הנרייטה סאלד; מפכ"ל המשטרה ספנסר וקצין המבחן הראשי ריינולדס; וראשי העיר מאיר דיזנגוף וישראל רוקח. כמו כן היא התכתבה עם גורמים מקצועיים דוגמת הדוויג גלנר, המנהלת בפועל של המחלקה לטיפול בילד; דוד אידלסון, המפקח הפדגוגי הראשי על מוסדות המחלקה ומנהל המעון העירוני לנערים עובדים עבריינים; ודוד רייפן, שטיפל בילדי הרחוב מטעם העירייה, והיה עובד סוציאלי ולימים גם שופט נוער. פרסיץ הטביעה את חותמה על תחום החינוך בתל אביב. יכולותיה הכלכליות של העיר וגיוס תקציבים מממשלת המנדט אפשרו לה להרחיב את מערכת החינוך המקומית וליזום חידושים. כך למשל באוקטובר 1926 היא הנהיגה חינוך חינוך בבתי הספר ובגנים (המימון לכך היה מס פרוגרסיבי שנגבה מהתושבים בהתאם לגודל דירותיהם). פרסיץ עסקה רבות בהקמת בתי ספר חדשים בעיר: בתקופת כהונתה בראשות המחלקה לחינוך ותרבות נוסדו בתל אביב עשרה בתי ספר חדשים (לרבות בית הספר הראשון בארץ לחינוך מיוחד), נפתחו שישים כיתות לימוד חדשות, מספר התלמידים הממוצע בכיתה ירד מ-53 בשנת 1928 ל-41 בשנת 1934, ומשכורות המורים עלו (שביט וביגר, 2001; שילה, 2020, עמ' 170, 172, 211-212). בשיתוף ארגון הדסה היא גם יזמה והקימה מפעל הזנה גדול לילדי הגנים ובתי הספר, שביטא התמודדות עירונית מוסדית עם העלייה במצוקה הכלכלית באותה התקופה.⁹ נוסף על אלה, במשך שנים עמדה פרסיץ בראש מערך של איתור ילדים שנחשבו למוזנחים וטיפול בהם, והיא ביקשה לארגן מחדש את שגרת ימיהם (רזי, 2009). לעיתים הדבר הצריך שימוש באמצעים שהיום אולי נתפסים כאכזריים, כמו למשל הוצאת ילדים מבתיים הלא-מתפקדים לכאורה. הטענות נגד אמצעים אלה עלו לא רק במחקרים מהשנים האחרונות, אלא לפעמים גם ב"זמן אמת"; באוקטובר 1934 תהתה הנרייטה סאלד "האם המונח עבריין זהה למוזנח", לאחר הצעתה של פרסיץ להקים בתל אביב מוסד לילדים מוזנחים ועוברי חוק (נערים בלבד, ברוח התקופה).¹⁰ בהקשר הזה יש לציין את הרחבתה של הגדרת העבריינות בפקודת העבריינים הצעירים מ-1937: ההגדרה המורחבת התירה לרשויות להתערב גם בעניינם של כאלה שטרם פשעו, ויצרה זיהוי מוחלט בין עזובה לבין עבריינות - זיהוי המנוגד לעיקרון המשפטי המודרני כי אדם אינו אשם עד שאשמתו מוכחת. מכל מקום, הרציונל המשפטי-סוציאלי לחקיקה זו נבע מהעמדה כי יש להגן על הצעירים והחברה מפני מה שעלול לקרות להם בלא התערבות, ועליו התבססה גם פרסיץ.¹¹

תיקי עיריית תל אביב מספרים על מעורבות רבה של פרסיץ בטיפול השוטף במוסדות חינוך בעיר, ובייחוד על דאגתה לילדים המוזנחים. עבודתה התאפיינה בהתמודדות עם מתח

9 מאיר דיזנגוף, ראש מועצת העיר תל אביב, אל הסתדרות נשים עבריות, 21.5.1929, אעת"א 4-1422.
10 הנרייטה סאלד אל מושל מחוז הדרום ביפו, 5.10.1934, אעת"א 4-2116.
11 אורית רוזין (2009) הציגה תפיסה מרוככת יותר של הביקורת על רציונל זה. לפיה, ביקורת שבדיעבד אינה יכולה לשקף כשלעצמה את הקשיים שאפיינו את המציאות בזמן אמת.

שנבע מהמצוקה החומרית הקשה, מהשילוב בין עוני להיעדר משאבים ומהעמימות ששררה אז בנוגע להגדרת חלוקת העבודה בין המוסדות. אלה הובילו לעיתים את פרסיץ לבטא את משאלת ליבה כי גורמים נוספים יישאו בעול ההתמודדות. כך למשל במכתב שלה מינואר 1935 להנרייטה סאלד כתבה פרסיץ כי העירייה נזקקת לסיוע כספי דחוף של הוועד הלאומי, משום שאין ביכולתה לסייע לכל משפחות העולים המציפות את העיר.¹² במכתב אחר תבעה שהמוסדות הלאומיים יתערבו בהגירה הגדולה לתל אביב ויקבעו נהלים לטיפול במצב. בתגובה לכך הבהירה המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי כי האחריות לטיפול בעולים ובנצרכים - אוכלוסייה שחלקה הגדול היה ילדים - נתונה בידי הלשכות המקומיות, ואין ביכולתה למנוע את ההגירה הפנימית.¹³ גורם אחר שפרסיץ קיוותה לקבל ממנו סיוע היה ועד הקהילה ביפו: ההתכתבות בין פרסיץ לבינו הצביעו על רצונה העז כי הוועד ישתתף במימון הטיפול הסוציאלי בילדים עזובים שהם בני יפו ושכונותיה.¹⁴ בהזדמנות אחרת פרסיץ גילתה יצירתיות ופנתה לאריה שנקר, יושב ראש התאחדות בעלי התעשייה, וביקשה ממנו לסייע לעיריית תל אביב למצוא בעלי מלאכה הזקוקים לסיוע כדי שאלה יעניקו לילדים חינוך מקצועי (בתחומים דוגמת מסגרות, מכונאות, חשמל, נגרות ודפוס), מתוך תפיסה כי יש להעסיק את הילדים כדי להרחיקם מחיי הרחוב.¹⁵ הדברים מלמדים על המצוקה הקשה ועל הרצון להיטיב את מצבם של הילדים. בשנת 1935 התפטרה פרסיץ מראשות המחלקה ומהעירייה בשל צמצום סמכויותיה. עם זאת, היא המשיכה לתרום בתחום החינוך במישור הארצי בתפקידיה כיושבת ראש ועדת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל וכיושבת ראש ועד המפקחים על בתי הספר הכלליים בארץ, ובד בבד המשיכה לפעול כמוציאה לאור. לאורך דרכה הפגינה חשיבה מקורית. כך למשל כשיזמה הנהגת שבוע לימודים מקוצר, פתיחה של שנת הלימודים בסמוך לחג הפסח והטלת "מס חינוך" על הורי תלמידים כדי להעשיר את הפעילות החינוכית, וכן כשפעלה לקביעת תוספות תשלום למורים אשר ישתלמו בסמינרים להוראה. בתוך כך, ובמקביל להיותה דתייה, הסתייגה פרסיץ מאוד משיטת הזרמים בחינוך, סוגיה שבהמשך היא הרבתה לעסוק בה בתפקידה כחברת כנסת, עניין שאף הוא העיד על הפתיחות המחשבתית שאפיינה אותה בתחום החינוך.

חלק שני: עשייה ציבורית לאחר קום המדינה

עם הקמת המדינה עברה פרסיץ לזירה הארצית כחלק ממפלגת הציונים הכלליים, שהתקיימה בתפוצות אירופה מראשית שנות השלושים של המאה ה-20 ופעלה בתקופת המנדט גם בארץ. מפלגה זו הייתה בעלת צביון מרכזי-ליברלי, ייצגה את מעמד הביניים והתנגדה למשק

12 שושנה פרסיץ אל הנרייטה סאלד, 31.1.1935, אעת"א 1770 ב-4.

13 שושנה פרסיץ אל הנרייטה סאלד, 16.5.1935, אעת"א 1770 ב-4; מנהלת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי אל ישראל רוקח, 9.5.1940, אעת"א 1426-4.

14 שושנה פרסיץ אל המחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה ביפו, 22.8.1933, אעת"א 2116 א-4.

15 שושנה פרסיץ אל אריה שנקר, 18.10.1934, אעת"א 2116 ב-4.

ההסתדרותי ולהגברת השליטה של המדינה בשוק. מבחינה פוליטית היא השתייכה לזרם המרכזי-ימין, שבין השאר נקט קו מתון בנושאי ביטחון.¹⁶ אף שמעמדם המפלגתי של החוגים האזרחיים בתקופת היישוב ואחריה היה שולי (בהשוואה למעמדם של חוגי הפועלים, ובייחוד של מפא"י בראשות דוד בן-גוריון), הם ביטאו את רחשי ליבם של רבים מהבורגנים והזעיר-בורגנים - שהיוו פלח אוכלוסייה משמעותי בעשור הראשון לקיומה של המדינה, אשר רצה לקיים בישראל אורח חיים עירוני ושאף לנורמטיביות בסגנון מערבי.¹⁷ בשנת 1951, על רקע משברים פוליטיים והנהגת משטר הצנע במדינה, הציגה עצמה מפלגת הציונים הכלליים כחלופה כלכלית וחברתית למפא"י. במשך פרק זמן קצר היה דומה שציבור הבוחרים אכן ראה בציונים הכלליים אלטרנטיבה למפא"י, אם כי בתוך כמה שנים דעכה מגמה זו, אולי משום שהמפלגה סבלה מתדמית מעמדית מזה ומסוכסכת מזה (בן-עוזי, 2008; גולדשטיין, 2006).

פרסיץ כיהנה כחברת כנסת לצד גברים שהכירה מעבודתה בעיריית תל אביב, ובראשם ראש העיר לשעבר ישראל רוקח. בשלוש הקדנציות של כהונתה בכנסת היא הייתה האישה היחידה כמעט במפלגתה: בכנסת הראשונה מוקמה במקום החמישי בסיעה אחרי פרץ ברנשטיין, יעקב גיל, יוסף ספיר ויוסף סרלין ולפני רוקח; בכנסת השנייה הצטרפה לרשימה בת שבע כצנלסון, אך בכנסת השלישית פרסיץ הייתה שוב האישה היחידה במפלגתה. במשך שלוש תקופות כהונתה בכנסת היא המשיכה לפעול למען חינוכם של ילדים והכוונתם לדרך הישר, ונוסף על כך עסקה רבות בנושא ההשכלה הגבוהה. יש לציין כי פרסיץ לא הייתה האישה היחידה בזירה הציבורית בראשית ימי המדינה, אלא נמנתה עם נשים נוספות שכיחנו כחברות כנסת ולימים נשכחו.¹⁸ אבל אף שפרסיץ לא עמדה בראשות אף אחד מהמשרדים אשר מפלגתה הופקדה עליהם בשנותיה הראשונות של המדינה, מעמדה הבכיר במפלגה הגברית היה יוצא דופן - בייחוד בהשוואה למעמדן של חברות כנסת במפלגות קטנות ובינוניות אחרות, כגון רות הקטין באחדות העבודה, חנה למדן במפ"ם או אסתר רזיאל-נאור בחרות. בן-עוזי מציין כי היא נחשבה לאחת הדמויות החזקות במפלגה בשל אישיותה, והיותה כוח מאזן בין מנהיגי המפלגה האחרים - פרץ ברנשטיין, ישראל רוקח, יוסף ספיר ויוסף סרלין (בן-עוזי, 2008, עמ' 151). נכדתה רחלי אידלמן סבורה, בין השאר, כי תבונתה ויכולתה הרטורית שסחפו אחריה בנאומיה קהל רב, היו

16 ב-1961 חברו הציונים הכלליים למפלגה הפרוגרסיבית והקימו את המפלגה הליברלית. ב-1965 הייתה זו לחלק מגח"ל (גוש חרות ליברלים), מפלגה שב-1973 הצטרפה לתנועות נוספות והייתה ליסוד עיקרי במפלגת הליכוד.

17 למחקר שהדגיש את התפיסה של בני הוותיקים, בעיקר הבורגנות, כלפי הממשל והתוויותיו בעשור הראשון למדינה, ראו: רוזין, 2008. לניתוח של קהילת נשים בנות החוגים האזרחיים בתקופת שלטון המנדט בארץ, ראו: דיסקין, 2011, והמקורות ששם. לניתוח הזיכרון המקוטע לגביהן שהשתרש עם השנים בארץ, תוך ניתוח הנצחת דמותה של שרה אהרונסון, ראו: מלמן, 2001.

18 בכנסות הראשונות כיהנו יחד עם פרסיץ חברות הכנסת גולדה מאיר, רחל כהן-כגן, בבה אידלסון, עדה מימון, וכן פייגה אילנית, חסיה דרורי, רות הקטין, ז'ניה טברסקי, סנטה יוספטל, שרה כפרית, חנה למדן, צפורה לסקוב, דבורה נצר, רחל צברי, אסתר רזיאל-נאור, יהודית שמחוני, אמה תלמי וחברתה של פרסיץ למפלגה, בת שבע כצנלסון. בימינו רובן אינן מוקרות לציבור הרחב.

נחוצות למפלגה. ואומנם, קריאת דיוני הכנסת אכן מעידה כי פרסיץ הייתה רטוריקנית בחסד, כזו הנוקטת נימה אירונית שיש בה הומור דק מן הסוג המופנה אל יריבים פוליטיים, אך היא גם סדורה ועניינית. כך למשל בדיון במליאת הכנסת בנושא הנפיץ של חוק חינוך ממלכתי נקטה פרסיץ לשון מושחזת: היא תקפה את חברי הכנסת אסתר וילנסקה ממק"י והרב קלמן כהנא מפועלי אגודת ישראל, ששניהם התנגדו לחוק זה מטעמים השונים בתכלית זה מזה. החוק עצמו נועד לבטל את שיטת הזרמים בחינוך ולהשתית את החינוך בארץ על עקרון הממלכתיות, עיקרון שזוהה פוליטית עם התפיסה הבן-גוריוניסטית ועורר מחלוקות רבות בעם. וכך אמרה פרסיץ מעל דוכן המליאה: הסתייגותה של חברת-הכנסת [מן החוק] וילנסקה מדברת בעד עצמה. היא רוצה להשתית את החינוך היסודי במדינה על ערכי מסורת מתקדמת. זה מזכיר לי ביטויים [כך] של אחד הסופרים בארץ: "ריקנות מגובשת או קרח מטוגן", או דברים דומים לאלה. אני חושבת שאין כל צורך להתווכח עם חברת הכנסת וילנסקה בעניין זה, כי לשונה לא ברורה לנו ולא מובנת [...] חברת הכנסת וילנסקה רוצה לדחות את התקנת החינוך הממלכתי אד קאלנדאס גרקאס [כעת וכנראה גם לתמיד], והיא מציעה שהחינוך הממלכתי יקום בשנת תש"ל. חבר-הכנסת הרב כהנא, המרחם מאד על שר החינוך על משרד החינוך ועל כל העוסקים בחינוך הממלכתי, דורש לא רק לטובתם, אלא גם לטובתם, לדחות את התקנת החינוך הממלכתי עד הזמן שאפשר יהיה להקים דבר אחר, ובלבד לדחות. הצעתו סותרת את עצם החוק. ולכן אין שתי הצעות אלה יכולות להתקבל.¹⁹

חוק חינוך ממלכתי נועד לשנות את משטר הזרמים שהיה נהוג בארץ בתקופת המנדט הבריטי. לפי שיטת הזרמים, בתי הספר וגני הילדים התפצלו לארבעה זרמים: זרם העובדים, הזרם הכללי, זרם המזרחי והזרם של אגודת ישראל. היה זה חוק דרמטי ששורשיו השתרגו סביב קרע פוליטי בין מפא"י לבין החזית הדתית: קרע זה התרחש בראשית שנות החמישים והיה אחד הגורמים (לצד המשבר הכלכלי שהמשק נקלע אליו בשל העלייה הגדולה והשפעות עולמיות, ובפרט אלה של מלחמת קוריאה) להחלטה בפברואר 1951 להקדים את הבחירות הכלליות, שהתקיימו בחודש יולי של אותה שנה. החלטה זו נבעה בין השאר ממסקנותיה של ועדה ממלכתית בראשות גד פרומקין, שופט בבית המשפט העליון בארץ בתקופת המנדט הבריטי. הוועדה בדקה את חינוך ילדי העולים במעברות, ובמסקנותיה תקפה את מדיניות כור ההיתוך של מפא"י ואת דרכי הקליטה החינוכית-תרבותית של העלייה ההמונית (צמרת, 1993, 1997). לאחר כמה גלגולים נקבע בשנת 1953 - בתמיכת מפלגת השלטון מפא"י, מפלגות החוגים האזרחיים והמפלגות הדתיות, ובהתנגדותן של מפ"ם, מק"י ומפלגות אחרות - ששיטת הזרמים תשונה, וכי החינוך יהיה מרכזי ויכלול שני מערכים: ממלכתי וממלכתי-דתי. אף שלחוק זה וליישומו בקרב האוכלוסייה הרחבה בארץ היו נקודות תורפה בטווחים הקצר והארוך גם יחד, חשיבותו

19 דברי הכנסת, ישיבה 279, הכנסת השנייה, בנושא חוק חינוך ממלכתי, 12.8.1953, עמ' 2224. פועלה של פרסיץ בהקשר של חוק חינוך ממלכתי הדהד גם בעיתון הארץ שלנו, כאמור בהערת שוליים 7.

הייתה ברצונו לאחד וליצור מכנה משותף בין אוכלוסיות בתקופה הסוערת אשר חוותה המדינה הצעירה בעת התמודדותה עם קליטת העלייה ושידוד המערכות הכללי שהיא נדרשה לו באותם הימים (לביקורת על החוק ראו למשל אצל בלנק, 2004; וולנסקי, 2020, עמ' 199).

פרסיץ הייתה גורם מעורב ואף מוביל גם בדרך לגיבושו של חוק המועצה להשכלה גבוהה, חוק שעבר כמה גלגולים מעת שהועלה הצורך בו בראשית שנות החמישים לבין אישורו הסופי בשנת 1958. עיקר הקשיים בגיבוש החוק נבעו מן המחלוקת בין רצון הממשלה להכתיב את דרכי הפעולה (ובין השאר את כיווני המחקר) של המוסדות להשכלה גבוהה לבין דעתם של כמה חברי כנסת, לרבות שושנה פרסיץ, כי התערבות המדינה בחירות האקדמית תפגע בתנאים הנדרשים לפריחתה של הפעילות האקדמית (וולנסקי, 2005). באחת מישיבות הכנסת ביוני 1952 קראה פרסיץ ללמוד "מן העמים אשר להם מאות שנים של מסורת במאבק על חופש המחקר, על חופש המדע ועל חופש ביצוע חוקות מוסדות ההשכלה הגבוהה שלהם"²⁰ והתנגדה בתקיפות להצעת החוק הראשונה בנושא זה:

לא יקום בבית הזה ובעם ישראל השוקד על שמירת הרמה התרבותית של העם, אדם אשר ישלול את הצורך ברשות מוסמכת שתדאג להשכלה גבוהה. [זו צריכה להיות] רשות מוסמכת בלתי תלויה אשר תדע לשמור על החופש האקדמאי לא רק של הסטודנטים לבחור את לימודיהם, אלא גם של הפרופסורים להשתייך לפי מצפונם ולפי הכרתם לאיזה אידיאולוגיה שהיא ואף על פי כן לא להיפסל לשמש מורי הוראה באינסטנציות האקדמאיות שלנו [...] מבלי שתהיה רשות למישהו [...] ויהיה זה אדם שידו בכל, להתערב ולומר: כזה לא יורה... כזה לא ישמש במוסד הזה, כזה לא ראוי להיות מורה במוסד הגבוה הזה.

באותה ישיבה הזהירה פרסיץ מפני פוליטיזציה של ההשכלה הגבוהה בשל הרכב המועצה שהוצע וסמכויות ההתערבות שלה אשר הוגדרו בטיוטת הצעת החוק: "תארו-נא לעצמכם שיימצא בציבור מסויים במדינתנו, אשר ראש הממשלה מכנה אותו: שונאי ציון שאינם תומכים בבניין המדינה, מלומד גדול שהאוניברסיטה תרצה למנותו כפרופיסור - האם אין סכנה שישתמשו בחוק זה כדי למנעה מלעשות כן?"²¹ הבחנה נוספת של פרסיץ באשר לחוק עלתה עת הוגשה הצעת החוק השנייה בשנת 1955, אז תבעה לראשונה כי חבר במועצה להשכלה גבוהה יתמנה על בסיס אישי, כלומר מתוקף מעמדו בשדה ההשכלה הגבוהה - איש מדע בעל שם עולמי, ולא כמייצג של מוסד כלשהו או איש ציבור. בד בבד היא טענה כי אין לשלול השתתפות של נציגי ממשלה במועצה רק בשל כפל התפקידים.²² החוק שאישרה הכנסת, אשר הדיונים שקדמו לו התאפיינו בהשתתפותה הערה של פרסיץ ובירידתה לפרטים, אכן קבע כי תישמר החירות האקדמית של

20 **דברי הכנסת**, ישיבה 100, הכנסת השנייה, 30.6.1952, קריאה ראשונה של חוק המועצה למוסדות ההשכלה והמדע, תשי"ב-1952, עמ' 2458.

21 שם, עמ' 2459.

22 חוקר החינוך עמי וולנסקי ציין כי היה זה שינוי בקו המחשבה, והוא השפיע על הדיונים בהצעת החוק השלישית אשר הוגשה בשנת 1958 (וולנסקי, 2005, עמ' 58).

המוסדות להשכלה גבוהה בישראל, וביסס את בחירתם של חברי המועצה להשכלה גבוהה על מעמדם האישי בשדה ההשכלה הגבוהה. שני עקרונות אלה עמדו ביסוד הווייתו של המועצה במשך שנים ארוכות. התנגדותה של פרסיץ לחוק במתכונתו המוקדמת מצביעה על שיקול דעת חופשי שלה ועל התייצבותה נגד עמדת מפא"י, מפלגת השלטון שהייתה נתונה אז לשליטתו הבלתי מעוררת של בן-גוריון. את כל זאת היא עשתה בעת כהונתה כיושבת ראש הוועדה שדנה בחוק יד ושם, ובד בבד עם השתתפותה בשורה של מפעלי חקיקה אחרים.

כפי שהצביעה הסוציולוגית יהודית שובל (1963), בתקופת המנדט הבריטי נשים יהודיות בארץ ישראל נטו לעסוק בפרופסיות "תלויות מין" אשר התבססו על קבלת ההגדרות המסורתיות של תפיסת האישה כאם ורעיה, כזו המטפלת ומעניקה שירותים המזוהים עם תחומי המרחב הפרטי. הגדרות אלו התקבעו כנשיות וגרמו לנשים לפנות למקצועות דוגמת רפואת ילדים, סיעוד ועבודה בגני ילדים. כיוון שגם לאחר סיום תקופת המנדט נשים לא הרבו לפעול במרחב הציבורי, אשר נחשב עדיין למעוז גברי באופן יחסי, מסקרנת תפיסתה של פרסיץ, כמי שהייתה חברת כנסת פעילה בתחום החינוך (שנחשב לכזה שעוסקות בו בעיקר נשים) את הנשיות. רחלי אידלמן מספרת שהנושא המגדרי לא העסיק את פרסיץ, והיא לא ראתה בחינוך תחום "נשי". לטענת אידלמן, הדבר לא נבע מהיעדר מודעות שלה למצב, אלא מתחושת שליחות שלא הייתה תלויה לשיטתה במגדר. פרסיץ לא תפסה את עיסוקה של האישה בחינוך, בפרט בזה של דור הילדים הארץ-ישראלי (שתקוות גדולות נתלו בו) או בתחום ההשכלה הגבוהה, כנחות מעיסוקו של גבר בתחומים אחרים. לדבריה של אידלמן, תפיסה זו הייתה אך טבעית עבור פרסיץ, בין השאר גם משום שבמהלך שנים ארוכות פעלה בתחום זה לצד גברים - תחילה לצד אביה, ואחר כך עם בעלה יוסף פרסיץ. אידלמן סיפרה כי רק על פעם אחת העידה סבתה בנוגע ליחס אליה כאישה, וזאת באפיזודה הבאה: בתקופת המנדט התדפקה פרסיץ על דלתו של הנציב העליון, הרברט סמואל, בעניין כלשהו, ובעודו מתמהמה בפתיחת הדלת שמעה אותו פרסיץ רוטן מעברה השני: "כבר אין גברים בעיר תל אביב, צריך לשלוח אישה כדי לפנות אליי?". מאפיזודה זו עולה שיחסה של פרסיץ לנשיותה היה מורכב: מחד גיסא, העובדה שזכרה את המקרה מרמזת כי במידה מסוימת היא נעלבה "כאישה" מדבריו של הנציב העליון; מאידך גיסא, בפעילותה היום-יומית סירבה להכיר ב"נשי" כאחת הזהויות הלגיטימיות מבחינה מקצועית והאמינה שלא השייכות המגדרית חשובה אלא העשייה והאישיות. נראה אפוא שפרסיץ פעלה ללא הנפת דגל פמיניסטי, ועם זאת, החזיקה בעמדה הדוגלת בשוויון מגדרי, ובמובן הזה הייתה פמיניסטית. בהקשר זה יש לציין את דבריה של מרגלית שילה בנוגע לפרסיץ ולהנרייטה סאלד, שתי נשים שהמערכות המתקצבות גייסו עוד בתקופת המנדט, כי "הצבתן בראש המערכות השונות מחזקת את ההערכה כי בעת הצורך, כאשר הצרכים מרובים, המשוכות המגדריות מיטשטשות ויכולות נשיות מתגלות במלוא כוחן" (שילה, 2020, עמ' 168).

בד בבד עם פועלה, ובניגוד מסוים לתפיסתה את עצמה כאישה השווה לגברים במפלגתה, עמדה פרסיץ בראש ארגון נשים ציוניות כלליות (אנצ"כ) שהיווה חלק ממפלגת הציונים

הכלליים. לדברי אידלמן, פרסיץ לא ראתה סתירה בין תפקידה זה לבין תפקודה כחברת כנסת מן המניין וכיושבת ראש ועדת החינוך והתרבות של הכנסת. ייתכן כי תפיסתה זו מרמזת על הבניית הנשיות הבורגנית אל תוך פועלה, שכן באותה העת נשים בורגניות ותיקות נהגו להתנדב בארגוני נשים. בתיקי ארכיון המדינה מצויות התכתבויות שניהלה פרסיץ בכובעה זה. חלק מההתכתבויות הללו עסקו בפעילויות הרווחה של הפעילות בקרב העולות, וחלקן היו פרוזאיות יותר ועסקו בהתמודדות עם מנגנוני הפיקוח והביקורת שביקשו לוודא כי פעילות הארגון מוסדרת כראוי ומדווחת. מכל מקום, מעורבותה של פרסיץ בארגון הנשים הזה אינה מצביעה על השפעה ממשית של נשים במפלגה; בפועל אלו הורחקו ממוקדי ההשפעה הגבריים. השוואה מתבקשת בהקשר הזה היא בין פרסיץ לגולדה מאיר, וליתר דיוק לתדמיתה של גולדה בנושא הקשר בין תפיסת הנשיות שלה לבין פעלתנותה הציבורית. אף שגולדה השתייכה למפא"י, מפלגה מרכזית הרבה יותר מהציונים הכלליים, גם היא עסקה בזכויות נשים, ונד בוד הייתה אמביוולנטית באשר לשיתוף פעולה בינה לבין נשים אחרות. פעמים רבות נאמנותה למפלגה גברה על מחויבותה לתנועת הפועלות, למשל כשהנהיגה את מועצת הפועלות ודחקה פעילות למען קידומן של נשים לטובת תמיכה בתפקידיהן המסורתיים כרעיות וכאימהות (הרצוג, 1994, עמ' 175; טריגר, 2010; יזרעאלי, 1984; מרגלית-שטרן, 2006). במחקר נטען כי לדידה של מאיר, לפחות מבחינה מוצהרת, נסוגו התביעות לשוויון זכויות עבור נשים מפני הצורך הדחוף של העם היהודי לשרוד. דומה שהמניע של פרסיץ היה דומה, ופעילותה במסגרת ארגון הנשים הייתה אמצעי להעמקת אחיזתה במפלגה ולתמיכה בעיסוק המרכזי שלה בחינוך. עם זאת, ייתכן כי השוואה ממשית בין השתיים אינה הולמת ואף בלתי אפשרית: פרסיץ לא הגיעה לעמדה הבכירה שגולדה מאיר הגיעה אליה, נשיותה לא העסיקה את הציבור ואת התקשורת, והיא לא זוהתה כמו גולדה עם עמדות או אמירות מושכות אש בנושא הפמיניזם.²³ מכל מקום, ממכלול העדויות עולה כי גם פרסיץ העדיפה את הפוליטיקה הכללית, ובמקרה שלה בייחוד את נושא החינוך, על פני עיסוק בזכויות נשים פְּרֶ-סָה, ומיזגה באישיותה תפיסה פטריארכלית.

באופן אחר, בהיבט המשפחתי העידה הנכדה אידלמן כי פרסיץ הייתה אָם וסבתא פעילה: היא הקפידה לארח בביתה את בני משפחתה מדי שבוע, עמדה בקשר רציף עם נכדיה ועירבה אותם בעבודתה. כך למשל סיפרה אידלמן שבהיותה ילדה צעירה סבתה לקחה אותה לדיוני הכנסת בחוק חינוך ממלכתי, נהגה להזכיר לה באמצעות "צעטעלך" (פתקים) שהיא נכנסת לשיבה כזו או אחרת, ואף שיתפה פעולה איתה במסגרת ההוצאה; לאחר שרחלי הקטנה, היא אידלמן, העירה לפרסיץ כי השפה אשר משמשת את "אמנות" נמלצת מדי, עיבדו השתיים יחדיו את תרגום הלב של דה אמיצ'יס ועדכנו אותו לעברית מדוברת יותר (מהדורה מעודכנת של

23 יחסה של גולדה מאיר אל ההתבדלות הנשית, ומאוחר יותר גם אל הפמיניזם, היה מזלזל. בראשית שנות השבעים של המאה ה-20 היא אף כינתה את הפמיניסטיות "[ה]מטורפות האלה ששורפות את חזיותיהן ומסותבבות מוזנחות ושונאות גברים" (טריגר, 2010, עמ' 297-298; Lahav, 1979).

הספר המתורגם התפרסמה בשנת 1966). אידלמן גם סיפרה כי אף שפרסיץ ניהלה אורח חיים דתי, היא לא ניסתה לכפות או להשפיע על בני משפחתה לנהוג כמותה. דומה כי פתיחות זו מלמדת יותר מהרבה פרטים אחרים על אישיותה של פרסיץ, כמו גם על פועלה במהלך השנים. חרף פעלתנותה של פרסיץ, במהלך שנות החמישים של המאה ה-20 היא איבדה בהדרגה מאחיזתה במפלגה. עם הצטרפות הציונים הכלליים לממשלה בשלהי 1952 היא לא מונתה לשרה, ובהמשך חל פיחות נוסף בכוחה, כשספיר וסרלין אשר ביקשו לכרסם במעמדה, פעלו להקמת ארגון נשים מתחרה לזה שהנהיגה - הנצ"כ, ובין שני המחנות התפתחו איבה, מריבות, האשמות הדדיות, ניהול ארגוני כפול שגרם להוצאות מיותרות, ואף ניהול משפטים בתוך המפלגה. המחנה השני האשים את פרסיץ בנוקשות, ובסתיו 1957 היא פרשה מראשות אנצ"כ (סאמט, 1957). ירידתה המוחלטת מן הבמה הפוליטית בשלהי שנות החמישים לוותה בטונים צורמים, וזאת על רקע דחיקתה ממקום ראלי ברשימת המפלגה לבחירות לכנסת הרביעית בשנת 1959 (דרור, 1959; מרקוס, 1959; נקדימון, 1959). היה זה סופו של עידן. כעבור עשר שנים הלכה שושנה פרסיץ לעולמה ונקברה בהר הזיתים בירושלים לצד בעלה ואביה.

סיכום: בדרכה שלה - במרכז העשייה, בשולי ההיסטוריה

כיצד אפשר להסביר את היעדרה של פרסיץ מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי העכשווי לנוכח פועלה החשוב שתואר במאמר? אפשר לשער כי "תרבות" נותרה מאחור, בגולה, עם חורבן יהדות אירופה, אם כי בשנים האחרונות מתעורר עניין מחקרי בעולם ישן זה אשר אבד, כפי שעולה למשל מספרו של בסוק. בהיבט של פעילותה המו"לית במסגרת "אמנות" אפשר אולי לטעון כי בשל הקשיים שחוותה ההוצאה בארץ, הן בגין המשברים הכלכליים והמלחמות, הן בשל פריחת מו"לות מפלגתית וספרות עברית מקורית, ובשל עיסוקיה האחרים של פרסיץ, היא הייתה לזיכרון רחוק. אשר לעיסוקיה הציבוריים האחרים של פרסיץ, ייתכן כי הסיבה להיעדרה מהזיכרון הקולקטיבי היא העובדה שבתקופת פעילותה זוהו נשים, בניגוד לגברים, יותר עם אימהות המוכוונות לקימום האומה ופחות עם קריירות משגשגות עצמאיות שאינן חוסות בצילם של גברים, עם יוזמות מקוריות ועם פעילות ציבורית נמרצת - אלא אם כן העפילו לצמרת הפוליטית ממש והצליחו להתמיד בה. ייתכן גם שזיהויה כעסקנית פרטית המייצגת תרבות עירונית בורגנית לא הועיל לה, כחלק מיחסה החשדני של הציונות והנהגת היישוב אל העירוניות והבורגנות, שנתפסו כשכפול של הגלות הבזויה, המנוגדת לרעיון החקלאות הסוציאליסטית אשר בבסיס האתוס הציוני (וחרף ממדיו הצנועים יותר בפועל של המודל הפועלי). ברם, עיון בדמותה של פרסיץ מנקודות מבט אחרות עשוי להצביע על הסבר אחר להיעדרה מהזיכרון הקולקטיבי. בבסיסו של הסבר זה עומדת דמותה המורכבת של פרסיץ, שלא תאמה שום קטגוריה, ועם זאת דבקה בנתיב שהתוותה לעצמה. נאמנות זו לדרכה בלטה בעמדתה של פרסיץ באשר לשאלת האישה, נושא שתנועת הנשים הארץ-ישראלית נחלקה בו להשקפות עולם מתחרות אשר בין שני קטבים. הקוטב האחד ראה בתביעת הנשים לשוויון בדלנות מזיקה, מעין סקטוריאליזם שאינה הולמת את השעה הגדולה של

בניין האומה, ואילו הקוטב האחר ראה במאבק הנשים ייעוד עליון. דומה כי פרסיץ לא נרתעה מתנועת הנשים הארץ-ישראלית כשלעצמה, ובהמשך אף עמדה בראש ארגון נשים. עם זאת, נראה גם כי הפעילות לטובת נשים לא הייתה חשובה לה יותר מהפעילות הכללית וממעמדה בעירייה ובהמשך במפלגה ובכנסת, מסגרות שבהן הרבתה לעסוק בתחום הסוער של החינוך.

לרגל יובלה של פרסיץ הקדיש לה ש"י עגנון מעל דפי עיתון הארץ קטע ארוך שכותרתו "חכמת נשים". קטע זה מספר לכאורה את הסיפור כולו, אך בה בעת גם מחמיץ אותו:

אשה גדולה בת טובים היתה בעיר, שהיתה קוראת במקרא ושונה במשנה ובמדרש ובהלכות ובאגדות ונושאת ונותנת עם תלמידי חכמים בבית המדרש [...] היתה אותה אישה טרודה בעסקי בית לבשל ולאפות, לסרוג פוזמק ולתקן מלבוש ולקבל אורחים ולהראות פנים יפות לבעלה ולא היתה פנויה כל כך לישב ולספר סיפורי מעשיות. נתנה עצה בלבה ונטלה עט ודיו ונייר וישבה וכתבה מקצת מדבריה, כדי שיהו התינוקות קורין כל אימת שירצו. והואיל ואוהבת היתה את ילדיה כאם שאוהבת את בניה כתבה כל דבר על נייר חדש בכתב נאה ובאותיות נאות ובנקודות, בטוב טעם ודעת, בדקדוק ובאמנות. ולפי שהספרים שכתבה היו נאים מבפנים ונאים מבחוץ חשקה נפשם של בנים לקרות [כך] בהם [...] עלו מעלה מעלה במעלות הזמן ובנו להם בתים והיו מייקרים את אמם ומשתבחים בה וקוראים עליה את המקרא רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה, ואומר חכמות נשים בנתה ביתה. (עגנון, 1942)

על פניו, הקטע היפה שכתב עגנון נועד לרמז לפרסיץ. ואולם, אף שפרסיץ הייתה אשת משפחה ואף גדלה במשפחה דתית, במרבית ימיה היא לא הסתפקה בפעילות בין כותלי ביתה ולא מימשה את הפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד). ייתכן כי הדבר נבע מכך שהייתה אלמנה, ולכן הייתה חופשייה במובן מסוים מכבליה של משפחה אשר בראשה גבר, עניין שללא ספק היווה מכשלה עבור נשים רבות באותם ימים. מכל מקום, דומה כי באמצעות הפעלתנות והנוכחות הנשית-אנושית שלה ביקשה פרסיץ לקדם את החינוך על פי דרכה. נקודת הייחוס המגדרית שלה לא הייתה דיכוטומית: היא לא הסתגרה בדל"ת אמותיה, קידמה את עמדותיה ואת מפעליה בלא מורא, ולא חשה צורך להתנצל על פועלה. במובנים רבים היא הייתה טרום-פמיניסטית, כלומר עבדה לצד גברים במלוא הקיטור ומתוך תחושת שליחות אמיתית, בלי לבטא כמעט את הנחיתות האינהרנטית של מעמד הנשים באותה תקופה. היא טרחה בלא לאות כדי לקדם חזון חינוכי של השכלה ממלכתית וציידה בהשכלה גבוהה חופשית לכול, שני היבטים שעיצבו את ההשכלה הישראלית לדורות. לצד אלה, בסופו של דבר, נאמנותה הייתה נתונה לעצמה ולדרכה, ולא לגברים שכיהנו לצידה בצמרת מפלגתה או לאחרים. אולי דווקא בשל כך חוכמת הנשים שלה הייתה בעבר, ואולי אף עודנה כיום, מורכבת מדי להכלה ולזיכרון.

מקורות

- ללא ציון שם המחבר (1932, 28 במאסר). לכבוד אורחים. הארץ, עמ' 3.
- ללא ציון שם המחבר (1952, 10 בדצמבר). השי הגדול לילדי ישראל. הארץ שלנו, עמ' 10-11.
- אופק, א' (עורך) (1985). לקסיקון אופק לספרות ילדים: כרך ב'. זמורה-ביתן.
- אייזנשטדט, ש' (1969, 27 במאי). חלוצת התרבות היהודית במוסקוה: לזכרה של שושנה פרסיץ ז"ל. דבר, עמ' 5.
- בלנק, י' (2004). ממלכתיות מבוזרת: שלטון מקומי, היפרדות ואי-שוויון בחינוך הציבורי. עיוני משפט, כח(2), 347-416.
- בן אליעזר, מ' (1942, 16 בנובמבר). רבת פעלים. הצפה, עמ' 3.
- בן אריה, ש' (2011). חברות הכנסת: נשים מובילות בישראל. מדיה 10.
- בן-עוזי, י' (2008). תנו לחיות בארץ הזאת! מפלגת 'ציונים כלליים' 1949-1952. קתדרה, 127, 141-168.
- בסוק, ע' (2015). תחיית הנעורים: משפחה וחינוך ביהדות פולין בין מלחמות העולם. מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי.
- בעז, ח' (2001). הסטטוס קוו: תרבות, פוליטיקה ודת ביחסי דת ומדינה בישראל. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.
- בר-אל, ע' (2003). כשאגדל אעלה לארץ ישראל... רשת "תרבות" בפולין ועיתוניה לילדים. דור לדור, כא.
- ברוידא-בהט, י' (2013). מעורבותם של ארגוני הנשים בחקיקת חוק יחסי ממון בין בני זוג בשנים 1948-1973: המאבק שנשכח. משפט וממשל, טו(1-2), 27-89.
- ברנשטיין, ד' (2001). חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך. בתוך מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עמ' 7-25). יד יצחק בן-צבי.
- גבע, ש' (2020). האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות. מאגנס.
- גולדשטיין, א' (2006). שקיעת הציונים הכלליים וכשלון האלטרנטיבה הליברלית, 1959-1961. עיונים בתקומת ישראל, 16, 293-342.
- גורדון, א' (2005). איורים עבריים: הספר העברי המאויר לילדים, העידן הבינלאומי 1900-1925. מוזיאון נחום גוטמן לאמנות.
- גל-נור, י' (1985). ראשיתה של הדמוקרטיה בישראל: דגם של תקשורת פוליטית. עם עובד.
- דיסקין, ט' (2011). לא עיתון נשים 'רגיל': דגם האישה האזרחית בעקבות הירחון הארצישראלי 'האשה' וסוכנותיו, 1926-1929. ישראל, 18-19, 65-98.
- דרור, א' (1959, 16 בספטמבר). ש. פרסיץ: נזרקתי מהמפלגה, צביעות ושקר שולטים בה. למרחב, עמ' 6.
- הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1977). מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית. עם עובד.
- הרצוג, ח' (1994). נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית הישראלית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הרצוג, ח' (2000). "כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה": הסדרי זמן וזהות בוויכוח על שנות החמישים. תיאוריה וביקורת, 17, 209-216.

הררי, י' (1959). **אשה ואם בישראל: מתקופת התנ"ך עד שנת העשור למדינת ישראל**. מסדה.
וולנסקי, ע' (2005). מאבקים וסתירות בדרך לגיבוש חוק המועצה להשכלה גבוהה. בתוך ע'
וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004 (עמ'
73-31). הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן.
וולנסקי, ע' (2020). **תלמידי האתמול תלמידי המחר: שלושה גלים של רפורמות בעולם החינוך**.
שוקן.

טריגר, צ' (2010). 'מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים': גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים
הארץ ישראלית. בתוך א' כתבן, מ' שילה ור' הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד
לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט** (עמ' 293-323). אוניברסיטת בר-אילן.
יזרעאלי, ד' (1984). תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927. **קתדרה**, 32, 109-140.
כתבן, א', הלפרין-קדרי, ר' וטראו-ז'יטניצקי, ת' (2009). **עורכות הדין הראשונות בארץ ישראל:
1930-1948**. אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה למשפטים, המרכז לקידום מעמד האשה ע"ש רות
ועמנואל רקמן.

כתבן, א', שילה, מ' והלפרין-קדרי, ר' (עורכים) (2010). **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה:
נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט**. אוניברסיטת בר-אילן.
להב, פ' (1993). "כשהפאליאטיב רק מקלקל": הדין בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה. **זמנים**,
47-46, 149-159.

לחובסקי, א' (1998). בין "מנדט" ל"מדינה": על חלוקת ההיסטוריה של המשפט הישראלי לתקופות.
משפטים, כט(3), 689-721.

מלמן, ב' (2001). מותה של סוכנת: מגדר, זיכרון והנצחה. בתוך מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם
(עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר** (עמ' 413-433). יד יצחק בן-צבי.
מרגלית-שטרן, ב' (2006). **גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939**. יד יצחק
בן-צבי.

מרקוס, י' (1959, 18 בספטמבר). ש. פרסיץ תוקפת את צמרת הכלליים". **דבר**, עמ' 1.
נייגר, מ' (2017). **מוציאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית
בישראל (1910-2010)**. מן.

נקדימון, ש' (1959, 12 באוגוסט). **חילוקי דעות בין צמרת הכלליים וראשי סיעותיה: רוקח ופרסיץ
נעדרו. חרות**, עמ' 1.

סאמט, ש' (1957, 17 בספטמבר). **התפטרות הגב' ש. פרסיץ. הארץ**, עמ' 2.

עגנון, ש"י (1942, 13 בנובמבר). **חכמת נשים. הארץ**, עמ' 3.

עגנון, ש"י (2000). **אסתרליין יקירת: מכתבים תרפ"ד-תרצ"א (1924-1931)** (מהדורה מחודשת).
שוקן.

עזריהו, ש' (1949). **התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בא"י: פרקים לתולדות תנועת האשה בארץ
1900-1947**. התאחדות נשים לשווי זכויות בישראל.

פוגל-ביזאווי, ס' (1994). **המאבק על המובן מאליו. נגה**, 21.

פקלמן, ה' (1935). **חיי פועלת בארץ. הוצאה עצמית**.

צמרת, צ' (1993). **ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950)**. המרכז למורשת
בן-גוריון.

- צמרת, צ' (1997). *עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות*. המרכז למורשת בן-גוריון.
- קלוזנר, י' (1942, 16 בנובמבר). שושנה פרסיץ - העסקנית בתרבות. *הארץ*, עמ' 2.
- רוזין, א' (2008). *חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים*. עם עובד.
- רוזין, א' (2009). לכלוך, עזובה ופריצות: האומנם סדקים בדיוקנה האידילי של תל אביב? *זמנים*, 108, 117-112.
- רזי, ת' (2009). *ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית*. עם עובד וספריית המכללה האקדמית ספיר.
- שבא, ש' (1963, 15 בנובמבר). שעה עם שושנה פרסיץ: הפטרונית הגדולה של ספרות הילדים. *דבר*, עמ' 3.
- שביט, י' וביגר, ג' (2001). *ההיסטוריה של תל אביב*. כרך ב': מעיר-מדינה לעיר במדינה (1936-1952). רמות.
- שוכל, י' (1963). עניין מקצועי ותפקידי מין. *מגמות*, יב(3), 244-251.
- שילה, מ' (2007). *אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות*. הקיבוץ המאוחד.
- שילה, מ' (2020). *נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918-1948*. כרמל.
- שקדי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום*. רמות.
- תדהר, ד' (1956). שושנה פרסיץ. בתוך ד' תדהר (עורך), *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו: דמויות ותמונות* (כרך ז', עמ' 2824). ספרית ראשונים.
- Edelman, R. (2006). Shoshana Persitz. In P. E. Hyman & D. Ofer (Eds.), *Jewish women: A comprehensive historical encyclopedia*. Jewish Women's Archive website: <https://jwa.org/encyclopedia/article/persitz-shoshana>
- Lahav, P. (1979). *Golda's ambiguous legacy: Why this extraordinary woman gave us Zionism without feminism*. Lilith magazine website: <https://lilith.org/articles/goldas-ambiguous-legacy/>